

ŞİNE USU YAZITININ TARİHİ ÖNEMİ

KUTLUK BİLGE KÜLKAGAN VE MOYUNÇUR

Dr. BAHAEDDİN ÖGEL

Uygurların ilk Kağanı Kutluk Bilge Kül Kagan ve oğlu Moyunçur Kagan'ın devrini aydınlatan başlıca üç kaynak vardır. Çin kaynaklarındaki bilgiden iki asır evvel çok sathi bir surette istifade edilmiştir. Karabalgasun yazıtı bulunduktan sonra da Çin kaynaklarındaki bilgilerle, yeni yazıtın muhtevisyatını mukayese etme ihtiyacını duyan bir bilgin çıkmamıştır. Prof. Ramstedt tarafından bulunan, Şine Usu yazıtı Göktürk harfleriyle yazılmış Türkçe bir yazıttır. Moyunçur ve babası Kutluk Bilge kaganın devrini anlatan bu yazıt, bizzat Moyunçur tarafından dikilmiştir. Büyük bir önem taşıyan bu yazıtı, Karabalgasun yazıtı ve Çin kaynaklarıyla karşılaştırma zamanı zannımıza göre gelmiştir.

KUTLUK BİLGE KÜL KAGAN VE ZAMANI

I. ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

Chiu T'ang-shu, 217 B : “.....
.....” (Bunun üzerine Uygurlar) Wu-tê-chien (Ötüken) dağına sığındılar ¹. (Buradan) güney (istikametinde bulunan) Hsi-ch'êng'e gidilirse 1700 li tutar. Hsi-ch'êng, Han devrinin Kao-chüeh istihkâmlarıdır ². Kuzeyde Chi-shih geçidine 300 li uzaklıktadır. *Onbir* T'u-tu'luk ³ başlangıçta *dokuz* oymaktan müteşekkildi ⁴.

¹ Uygurlar An-hsi yolunu kesiyorlar. Bunun üzerine Çin imparatoru, Uygurlar üzerine sefer yapması için emrediyor. Ötüken dağına çekilme bu seferden sonra olur. Sefer hakkında bilgi verilmemiştir.

² Kao-chüeh istihkâmları için bk. E. Chavannes, *Mémoires historiques*, II, 168.

³ 646'da Uygurlar Çin hâkimiyetine girmişlerdi. Buna bir nevi himaye denirse daha doğru olur. Uygur reisi T'u-mi-tu Çin himayesine taraftar bir kimse idi. Sir Tarduşları mağlûp ettikten sonra büsbütün kuvvetlenmişti. Kaynağımız, bu zaferin bütün oymakların yardımıyla kazanıldığını açık olarak kaydeder. Buna

Birincisine	Yao-lo-ko	denir. Kaganın ailesi bu oymaktadır ⁵ .
İkincisine	Hu-tu-ko	⁶
Üçüncüsüne	Hu-lo-wu	
Dördüncüsüne	Mo-ko-hsi-chi	⁷
Beşincisine	A-wu-tse	⁸
Altıncısına	Ko-sa	⁹
Yedincisine	Hu-wu-su	¹⁰

rağmen bu büyük zaferden sonra T'u-mi-tu bir elçi göndererek Çin himayesine girmek teklifinde bulundu. Bunun üzerine Çinliler kendi tarzlarında Uygurları teşkilâtlandırdılar ve birer askerî vali tayin ettiler (Chiu T'ang-shu, 2). On bir Tu-tu'luk bu askerî valilerdir. Çinliler Uygurların oymak teşkilâtını da gözönünde tutmuşlardır.

⁴ Bu oymak adlarının Türkçe karşılıklarının ne olabileceğini Fr. Hirth, G. Schlegel, F. W. K. Müller gibi dünyanın en büyük Sinologları uzun boylu düşünmüş ve çalışmışlardır. Bu husustaki bibliyografya : (Friedrich Hirth, Nachwort zu Inschrift Tonyukuk, 1899, s. 36 v.d.; G. Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Karabalgassun*, 1896, 8; F. W. K. Müller, *Uigurischen Glossen*, Hirthfestschrift, s. 311 v.d.) . Diğer ikinci derecedeki tetkikleri yeri gelince göstereceğiz.

⁵ Hirth bunun eski telâffuzuna göre "Jolgor" ; Schlegel ise "Yarakar" olabileceğini ileri sürmüşlerdi. F. W. K. Müller, "Yaglakar" oymağı olduğunu ispat etmiştir (*Hirthfestschrift*, s. 311). Bu kabile ismini Müller Mani metinlerinde de bulmuştur. Ramstedt'in bulduğu Şine Usu yazıtında da bu kabilenin adı mevcuttur. Henning, daha evvelki çalışmalarından habersiz görünerek bu birleştirme şerefini Prof. Bailey'in şifahi izahatına atfeder : (Henning, *Argi and Tokharians*, BSOS, 1938, s. 555).

⁶ Hirth'in tesbit ettiği eski telâffuzu ile Türkçe aslı hakkındaki tahmini : (U-tut-kot (Utgör ?)); Schlegel'inki ise : (U-tut-kat (Uturkar ?)) dir. Bu husustaki en iyi izahat Müller'in makalesindedir : (*Hirthfestschrift*, s. 311).

⁷ Hirth Kanton lehçesine göre eski telâffuzunu : (Mak-ko-sik-kat) şeklinde; Schlegel ise : (Mak-ka-sit-git (Makkasirgir ?)) şeklinde tesbit eder. F. W. K. Müller bu kelimeyi "Buga Sıgır" şeklinde türkçeleştirmek ister : (aynı yazı, s. 312).

⁸ Hirth eski telâffuzunu : (a-mat-çäk); Schlegel ise : (a-but-tik (Amutik ?)) şeklinde tesbit eder. Müller bu boyun ismini (Abur+Çik) şeklinde türkçeleştiriyor : (Aynı makale, s. 312, not 5).

⁹ Hirth eski telâffuzunu : (Kot-sât (Khazar ?)); Schlegel ise : (Kat-sat (Karsar ?)) şeklinde tesbit eder. Müller, bu kelimeyi Qasar ve Xasar'la birleştirir : (s. 312, zu 6). Hazar devletiyle birleştirmek şüphesiz ki çok cesurane olur. Müller'in ihtiyatı yerindedir.

¹⁰ Hirth eski telâffuzunu : (Huk-ut-su); Schlegel ise : (Kak-ut-su (Aguz ?)) şeklinde tesbit eder.

Sekizincisine Yao-wu-ko ¹¹
Dokuzuncusuna Hsi-yeh-wu ¹² denir.

“Her oymak bir Tu-tu'luk idi. Pa-hsi-mi'leri (Basmıl) mağlûp ederek onları bir oymak yaptılar. Ko-lo-lu'ları da (Karluk) mağlûp ederek bir oymak halinde topladılar. Her ikisine de birer Tu-tu tayin ettiler. Bu suretle idare edilen halklar onbir oymak ismini aldılar. Hui-ho'lar (Uygurlar) harp yaptıkça bu iki oymağı öncü oymaklar olarak kullanıyorlardı.

“T'ien-pao saltanat devresinin başlangıcında (742—755) onların şefleri Yeh-hu (Yabgu) Chieh-li Tu-fa, (Çin) sarayına elçiler gönderdi. Ona, “Adaleti kabul eden kiral” ünvanı ¹³ verildi.

“3 ncü senede (744) Pa-hsi-mi'lere hücum etti. Ku-tu-lu Pi-chia Ch'üeh Kagan (Kutluk Bilge Kül Kagan) ünvanını aldı. Elçi göndererek saraya girdiler. Bu sebeple onun Huai-jen kaganlığı için ferman çıkartıldı ¹⁴.

“Chih-tê saltanat devresinin 1. senesinin 7 nci ayında (Çin imparatoru) Su-tsung yeniden Ling-wu'da tahta çıktı ¹⁵. Eski Pin kiralının oğlu Li Pien(?)'e Tun-huang kiralılığını verdi. General Shih Ting-fan'ı da Hui-ho'lara (Uygurlar) elçi olarak gönderdi. Dostluk münasebetlerini kurmak için de askerler topladı. Kaganın sarayına geldikleri zaman Li Fan ile (Çinli) bir kızı evlendirdiler. (Uygurlar da kendi) şeflerinden birini göndererek saraya geldiler ve evlenmek suretiyle dostluk münasebetleri kurmak istediler”.

Chavannes, bu vesikanın yarısını Fransızcaya tercüme etmiştir ¹⁶. Yabgu Chieh-li Tu-fa Uygur devletinin ilk kaganıdır. 744'de Kutluk Bilge Kül Kagan ünvanını aldı. Çin kaynakları bu kaganın teşkilâtçı icraatı hakkında çok az bilgi veriyorlar. Çin'e

¹¹ Hirth eski telâffuzunu : (Yeuk-mat-kot); Schlegel ise : (İak-but-kat (Yamukar ?) şeklinde tesbit eder. Henning, Toharcadaki *Yabuttikari* ile birleştiriyor : (*Argi and Toharians*, BSOS, 1938, s. 557); Müller, “Yagmur-qar” şeklinde türkçeleştirir : (Hirthfestschrift, s. 311, zu 8).

¹² Hirth eski telâffuzunu : (Hai-se-mat); Schlegel ise : (He-ya-but (Eyamur?)) şeklinde tesbit etmiştir. Biz bu kelimenin “Eymür” adlı Oğuz kabilesiyle münasebeti olabileceğini ileri sürüyoruz.

¹³ Fiili hiç bir kıymeti olmayan fahri bir ünvanıdır.

¹⁴ Bu da fahri bir ünvanıdır.

¹⁵ An-lu-shan isyanı dolayısıyla Çin imparatoru esas Başkentinden kaçmıştı. Bu ima edilmektedir. Bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s.

¹⁶ *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, s. 85 v.d.

elçi gönderildiği ve dostluk münasebetleri kurulduğu mevzuubahis edilmektedir. Sinolog Mathias Tchang'a göre bu kagan bir sene hükûmdarlık yaptıktan sonra 745'de ölmüştür¹⁷. Aynı şahıs Kagan olmadan evvel Ku-li P'ei-lo (Boyla) ünvanıyla de görülmektedir. Çinliler ona ise metinde görüldüğü gibi Huai-jên Kagan ünvanını vermişlerdi.

2. KARABALGASUN UYGUR YAZITINA GÖRE

N. Ma tarafından Türkçeye çevrilen bu yazıt Uygur tarihi bakımından büyük bir değer taşır. Maalesef N. Ma tercümesi baştan sona kadar yanlışlarla doludur. Bu yazıtın yeni bir tercümesini hazırlamaktayız¹⁸.

Yazıtta göre Kutluk Bilge Kül Kagan yaratılıştan cesur ve atılgan imiş¹⁹. Oymakların hepsi kendi arzularıyla ona bağlanmışlar. Yazıtta Basmlı Kaganı A-shih-na'nın isyanı da mevzuubahis edilmekte ve dolayısıyla Basmlıların Dokuzoğuz oymaklarına bağlandığı da kaydedilmektedir. Üç oymaklı Karluklar Kutluk Kagana iltica ediyorlar²⁰.

3. MOYUNÇUR (VEYA ŞİNE USU) YAZITINA GÖRE

Ramstedt'in bulduğu bu yazıtta çok kıymetli tarihi bilgiler bulunmaktadır. Yazıt, hernekadar Moyunçur'a ait ise de babasının devrinde yaptığı icraat ve meydana gelen hâdiselerden bahsettiğinden ayrı bir değer taşır. "Kendisinin" diye birisinden bahsetmektedir ki bu kimsenin babası veya bir atası olduğundan şüphem yok gibidir. Bu duruma göre Kül Bilge'nin ülkesini de Selenga güneyi veya civarına koymak icab ediyor. Zira kendisinin oturmuş olduğu ülkeyi ihata eden su, "Selenga Suyu" imiş²¹. Fakat yazıtta yüz veya elli

¹⁷ *Synchronisme chinois*, s. 288.

¹⁸ N. Ma tercümesi, H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, II, s. 40 v.d.

¹⁹ Schlegel metni, 5-4; Wasilyef metni : (Radloff, *Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolai*, II,).

²⁰ Schlegel metni, 5; Wasilyef metni.

²¹ Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften in Nord-Mongolei*, J S F Ou, 30, : "Tenri(de b)olmuş il itmiş bilge qagan be(n)... Tölis... öz(i?)n... tegresi ili kintü o(lurmuş) subı selene ermiş, anda eli.... (er)mış barmış... su(b?)...nda qalmış budun on uygur toquz oğuz üze yüz yıl olurup s...a orqun ügüz o... tör... b çk elig yıl olurmuş türk iline altı otuz yaşıma ıd(?) uq(k?) u(t) g... birtü(?), anda buyr(uqı?)...yana (tüşd?)i, toquz oguz budunımın tırü qobratı altım, qanım kül (bil)g(e qagan?) ... sü yorıdı, özümün önre bına başı ıtı, keyrede öndin yandaç,

yıllık hâkimiyetlerden bahsedilmektedir. Bu sebeple babasından evvelki ataları da yazıtta mevzuubahis edilmiştir. Bu bölgede yalnız Dokuzoğuzlar değil ; Onuygurlar'da varmış. Kül Bilge Kagan oğlunu ordunun öntüne binbaşı olarak tayin ediyor. Keyre başında, Üç Birkü'de Han ordusu ile hareket ediyor. Karakum'u aşılıyor, Kögür'de, Kömür dağında, Yar ırmağında Üç Tuğlu Türk kavmini²² mağlûp ediyor. Yazıtta Ozmış Tegin Han olmuş deniyor. Bu, Çin kaynaklarının bahsettiği Wu-su-mi-shih Kagan olsa gerektir. Zira bu zat 743 senesinde kagan olur. Kutluk, Basmıl ve Uygurlar ittifak ederek Wu-su-mi-shih kagan'a taarruz ettiler. Bu olay 744'den evvel meydana gelmiştir²³. Ve sefer de Kül Bilge zamanında yapılmıştır. Moyunçur babasıyla birlikte bu harbe iştirak etmiştir. Uygurların galibiyetiyle neticelenen bazı harpler 745 senesinde de vuku bulmuşsa da yazıtın silinmiş olması hasebiyle bunlar hakkında malûmat istintaç edemiyoruz. 746 ve 747 senelerinde Karluk oymakları Uygurlara isyan ediyorlar. Türgeşlere iltica ediyorlar. Bir harp daha oluyor. Moyunçur yazıtta, "bu harpten sonra babam öldü diyor"²⁴. Bu kıymetli bilgiler, bize devletin hakiki kurucusu Kül Bilge zamanında devletin Karluk ve Basmıllar üzerindeki hâkimiyetini teyid eder. Saltanatın son zamanlarında idareyi tamamen Moyunçur'a bırakmıştı. Eğer bilgimiz, yalnız Çin kaynaklarına münhasır kalsaydı, Kül Bilge Kagan devri için pek az bilgi verebilirdik. Halbuki Türk yazıtları bu boşluğu doldurmaktadırlar. Moyunçur'un tetkikinde de bu metodla çalışacağız.

...da qoylıg toq... .. içigirip yana yorıdım, keyre başında üç birküde qan süsi (birle?) qatultum, anda... irtin, qara qum aşmış, kü(?)gerde kömür tagda yar ügüzde üç tuglıg Türk budun... Ozmış tigin qan bolmuş qoy yıqqa yorıdım, ikinti sünüş (enil)ki ay altı yanıqa t(oqıdım)... tutdım, qatunun anda altım, Türk budun anda inagaru yoq boltı, anda kisre taqıgu yılqa... budun... un tuyup üç qarluq yablaq saqqınıp teze bardı, quriya on oq(qa) kirti, lagzın yılqa t(aqıqım?)..... tay bilge tutuqıg yabgu atadı, anda kisre qanıq qagan uçdı, ...".

²² Bizim kanaatımıza göre bu üç tuğlu Türk kavmi Çin kaynaklarının Muma T'u-chüeh diye kaydettiği "Tahta atlı Göktürkler"dir. Bunlar için bk. Wen-hsien-t'ung-kao, 205, 2724.

²³ St. Julien, *Documents sur les Tou-kioüe*, J A, 1864, 473 v.d.

²⁴ Ramstedt, *aynı eser*, Nordseite, II.

MOYUNÇUR VE ZAMANI

I. ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE

Mo-yun-chüeh tahta çıktığı zaman, Çin fevkalâde karışık bir durumda bulunuyordu. An Lu-shan²⁵ isyanı, imparatorun Çin'deki nüfuzunu sıfıra indirmiş ve devlet merkezleri asiler tarafından zaptedilmişti. Bu tehlikeli durumu karşısında Araplarla Uygurların yardımına müracaat edilmiştir. Arapların Çin'e yapacakları yardım herhalde çok cüz'î olacaktır. Bu sırada en esaslı yardım Uygurlar tarafından yapılmıştı. Bu sebeple Çin kaynakları Uygurların genel durumundan ziyade Çin'e yaptıkları yardımla meşguldürler. Mo-yunçur zamanında yapılan Uygur-Çin siyasi münasebetlerini ihtiva eden metni yukarıdaki metnin bir devamı olarak veriyoruz :

“(İmparator) Hui-ko'ların (bu piresesine) Pi-chia (Bilge) Kung-chiu (Konçuy) ünvanını verdi²⁶. Su-tsung onları P'êng-yüan'da karşıladı²⁷. Çok kıymetli (hediyeler) verdi.

“I inci senenin 2 nci ayında Hui-ho'lar şefleri ve büyük generaleri To-lan'ın başkanlığında 15 kişi ile saraya girdiler²⁸.

“9 uncu ayda²⁹ Li Pien'e kadro dışında yüksek bir ünvan verdiler³⁰. (Bundan başka) ona atalar mâbedi nazırı rütbesini de verdiler.

²⁵ An Lu-shan'ın annesi A-shih-te ailesinden bir Türk şamanı idi. Babası ise kime mensup olduğu bilinmeyen Jehol bölgesinden bir yabancı idi. Kendisi çok büyük bir askerdi. 744'de Kitanları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Kitanlar üzerine giderken haddinden fazla büyük bir ordu toplamağı ihmal etmemişti. Bunu bir fırsat bilerek kendi ailesi olan Yang'lar namına Peking üzerine yürümüştü. Lo-yang'ı 755'de zaptetti. İmparator kaçtı. An Lu-shan, Ch'ang-an'ı da zaptetti. İmparator Şensi'ye kadar çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada Araplarla Uygurlar Çin imparatorunun yardımına koşular. Bu husus için bk. Prof. Dr. Wolfram Eberhard, *Çin tarihi*, s. 212; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, s. 453 v.d. Bretschneider, *Mediaeval researches*, I, 265

²⁶ Hsin T'ang-shu 217 A da zamanlar kat'i olarak tesbit edilmemişse de daha fazla bilgi mevcuttur. Bu arada Sho-fang yani Ordos valisinin askeri icraatı mevzu bahis olmaktadır. Bu icraat Çin ordusunu kuvvetlendirmiştir.

²⁷ Hsin T'-shu, 217 A. imparatoru görmeğe geldiklerini ve bunların içinde bir de Ko-lu-chi adlı birinin bulunduğunu kaydediyor.

²⁸ Hsin T' Sh. biraz daha resmidir. Yapılan ziyafet ve merasimleri daha mufassal olarak anlatmakta ise de Çin devletinin düştüğü durumu o kadar kötü göstermemektedir.

²⁹ Bu zamanlar Hsin T' Sh. da yoktur.

³⁰ Bu ünvanın tercümesini lüzumsuz buluyoruz.

Hui-ho konçuyu da bir kuma (ortak) aldı. Hui-ho'lar kendi veliaht yabgu'larının emrinde general Ti-tê v.s. asker ve atlarıyla (ki yekûnu) dört binden fazla tutan kalabalık bir maiyetle (Çin merkezine) geldiler. İsyancıları bastırmak için Çin'e yardım edeceklerdi. Su-tsung bir ziyafet verdi. Hediyeleri de çok ağır oldu. İmparator (kendi) mareşali Kuang-p'ing kiralına onları karşılamasını ve yabgu ile büyük ve küçük kardeş olarak birleşmesini emretti³¹. Birbirlerine yaklaştılar ve dost oldular. Yabgu çok sevindi ve kırala "ağabey" diye hitap etti. (Bir kaç gün sonra)³², Hui-ho'ların büyük şefi Ta-kan (Tarkan) v.d. 13 kişi Fu-feng'e geldiler. Sho-fang'lı askerlerle Pi-shih³³ Kuo Tse-i onları karşılayıp alkoydu. (Bunun üzerine Ta-kan dedi ki : böyle tehlikeli bir zamanda) yemek yemeğe nasıl vakit (bulabiliriz)? Buna rağmen Kuo-tse-i³⁴ onu ısrarla alkoydu. Ziyafet bittikten sonra kendi ordusunu seferber etti. Her gün (onlara) 200 koyun³⁵, 20 baş sığır³⁶ ve 40 shih de³⁷ pirinç veriyordu. Kuang-p'ing Kuo Tse-i'yi (ve başkalarını) emrine alarak Hsiang-chi mâbedinin 20 li doğusundaki (bir yere) gitti. Batıda Fêng suyuna dayandı. Haydutlar seçme süvarileriyle Ta-ying doğusundan taarruz yapacaklar ve bizim ordunun arkasını alacaklardı. Sho-fang (Ordos) sağ ve sol mahallelerinin at ve asker idarecisi Pu-ku Huai-jén,³⁸ Hui-ho'ları (Uygurlar) amaç tutarak atlarını (dört nala) sürdü ve onları kurtardı. (Bu suretle) batı başkentini aldılar.

"10 uncu ayda Kuang-p'ingki ralinın muavin mareşali Kuo Tse-i, Hui-ho'ların asker ve süvarilerini idaresine alarak, Şenside haydutlara taarruz etti. İlk olarak Tien-wu'da biraz durakladı. Yabgu'nun kendi generalleri Ch'êShih-t'u v.s. Nan-shan'a dayandılar. Yüzleri doğudaki haydutlara çevrili idi. Vadide pusu kurmuş olarak bekliyorlardı. Kuo Tse-i Hsin-tien'e kadar geldi.

³¹ Tabii, burada "büyük kardeş" Çin devletidir.

³² Günleri kat'i olarak veriyorsa da tercümesinden vazgeçiyoruz.

³³ Bu ünvan yüksek bir mülki ünvanıdır.

³⁴ Kuo Tse-i için bk. Prof. Eberhard, Çin tarihi, s. 212.

³⁵ 800 koyun deniyorsa da mübalâğa vardır.

³⁶ 40 baş sığır deniyor.

³⁷ Bir Çin ölçüsüdür.

³⁸ İsmi başına gelen at ve asker idarecisi v.s. boş bir Çin ünvanıdır.

³⁹ T'ang devrinde Çin'in iki merkezi vardı.

Haydutların karşısına çıktı ve onlarla harbetti⁴⁰. Ordusu bir kaç li geriledi⁴¹. (Bu vaziyeti) Hui-hu'lar uzaktan gördüler ve dağın batısındaki zirveye geçerek beyaz⁴² bir bayrak diktiler⁴³. (Biraz sonra inip) ani bir taarruzda bulundular. Haydutların tam arkasından çıktılar. Ordularını büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. İmha suretiyle de ilerlemeğe başladılar. (Onları) kuzeye doğru, 20 liden fazla takip ettiler⁴⁴. At ve diğer hayvanlar, birbiri üzerine (ölü olarak) yastık gibi yatmışlardı. Miktarları hesapsız idi. Kesilen kafalar 100.000'den fazla idi. Yerde serili cesetlerin (çevresi) 30 li tutuyordu⁴⁵. Çetesinden kaçarak Yen Chuang, An Ch'ing-hsü'ye haber verdi. O da çetesini emrine alarak doğu merkezinin kuzeyinden gitti. Ve Hoang-ho'yu geçti⁴⁶. Yabgu da Kuang-p'ing kiralını takip etti. P'u-i (Bir ünvan) Kuo Tse-i ile beraber, doğu merkezine girdiler. Batı merkezi alınırken Hui-ho'lar yağma yapmak istediler; fakat Kuang-p'ing kiralı onları sıkı bir surette alıkoymuştu⁴⁷. Fakat doğu merkezi alınırken şehrin hazinesine girdiler; dükkânları, pazarları ve kıymetli şeyleri 3 gün yağma ettiler. Yağma edilen kıymetli şeylerin sayısı hesapsızdı. Kuang-p'ing kiralı onlara atlas ve Chi kumaşı ve daha bazı kıymetli şeyler hediye etti⁴⁸. Yabgu çok sevindi.

Su-tsung bundan sonra geriye, yani batı merkezine döndü. 11 inci ayda, Yabgu Doğu merkezinden geldi. İmparator devlet me-

⁴⁰ Bu hadise her iki kaynaktan da vardır.

⁴¹ Hsin T' Sh., bahis, 4140 da kuzeye doğru gerilediler denmektedir. Çin ordusunun bir mağlûbiyetidir. Fakat Çinliler mağlup olduk demezler.

⁴² Hsin T' Sh. da batı ve beyaz kaydı yoktur.

⁴³ Bu bayrak dikme neyi ifade ediyor? Acaba dağda büyük bir ordu olduğu hissini vererek, düşmanın kuvvei maneviyesini bozmak için midir? O zaman beyaz bayrak, şimdiki gibi teslim olma işareti değildi.

⁴⁴ Hsin T'. Shu'daki Uygur bahsinde "son neferine kadar katlederek bir kaç on li lierlediler" deniyor.

⁴⁵ Bu ölçüler Hsin T'. Shu'da yoktur.

⁴⁶ Bu, kuzeye doğru bir kaçıştır. Eğer vaktinde haber alınamaydı ordusunu Sarı nehirden geçirip kaçmağa vakit bulamayacaktı.

⁴⁷ Şehrin içine girip de yağma yapmamaları için.

⁴⁸ İkincisi "kaşmir kumaşı" diye de tercüme edilebilir.

⁴⁹ Çin imparatorlarının tahtı, zeminden yüksekçe yapılmış bir seddin üzerinde idi. Buraya bir merdivenle çıkılırdı. Umumiyetle, kabul edilen yabancılar, bu yüksek yere çıkamazlardı. Bu nevi Çin tahtının resmi için bk. (W. Eberhard, Çin tarihi, res. 43). Uygurların yardımı ile tekrar tahta sahip olan Çin imparatorunun Uygurlara karşı böyle bir hürmet nişanesi göstermesi gayet tabiidir.

murlarına onların Chang-lo menziline karşılanması için ferman çıkarttı. Kabul salonuna alındı ve ziyafet verilerek ağırlandı. Yabgu tahtın bulunduğu sede çıktı⁵⁰. Geri kalan şefler de ayrı olarak onun aşafısında sıralandılar. Dibalar, dantelalar, kıymetli kumaşlar, altın ve gümüş âletler ve kaplar hediye olarak verildi. Ve bu yabancıların memleketlerine dönmelerine müsaade edildi. İmparator dedi ki :

— Memleketimizin menfaati için büyük işler yapılması ve vazife, kahramanlık vecibeleri tesis edilmesi sizin eserinizdir.

Bunun üzerine Yabgu şöyle maruzatta bulundu :

— Hui-ho'ların (Uygurları) muharip askerleri, Sha-wan'da boş durmaktadırlar. Emrederseniz hemen Ling-hsia'ya⁵¹ döneriz. Atlarımızı alarak Fang-yang'ı zaptederiz. Geri kalan haydutları cezalandırır ve yok ederiz.

Bunun üzerine imparator şöyle bir hitabede bulundu :

— Müşkül anlarda yardım işlerini bir vecibe bilme yalnız komşu memleketlerde kaldı. On binlerce li uzaklıktaki bir memlekette böyle bir zihniyeti eski ve yeni tarihte arıyacak olursak şimdiye kadar işitilmemiştir. Uygurların yabgusu kendine has olan iyilik ve güzellikle bize yeniden hayat veren, mükemmel plânlar yaparak; sözle riyle daima sadık ve itimatlılık ve hareketleriyle de iyilik göstermiştir. Kabiliyet bakımından on bin düşmana denktir. Onun ihraz edebileceği rütbe de tabiidir ki bütün barbarların fevkindedir. Nitekim fena ve fesat insanlar daima nizamı alt üst ettiler. Bütün memlekette rahat kalmadı. Kagan ile memleketimiz, Büyük ve küçük kardeş olarak anlaşma akdettik. Baba oğul olarak ordularımızı seferber ettik. Onların plân ve bilgilerinde de istifade ederek isyan eden fena ruhluları cezalandırırız. Bir darbe de onları dağıtırız⁵². Öncülerinizi on bin li içeriye sokarız. Yirmi günlük bir işle⁵³ her iki merkezde de zafer kazanılmış ve sükûnet temin edilmiş olur. Onun kuvvetiyle dağ bile yerinden oynatılır. Onun zekâsı rüzgâr ve bulut

⁵⁰ Ling, bugünkü Ordos'un batısında, Mavi nehrin sağ sahilindedir.

⁵¹ Hsia ise Ordos'un doğusundadır. Hemen dağlık bölgenin kenarına kurulmuştur. Demek ki Uygurların kuvvetlerinin kısmı küllisi bu bölgede idi.

⁵² Buradaki darbe davul kelimesinin karşılığıdır. Çin'de taarruz emri davula vurularak verilirdi. Cümlenin asıl mânası, bir taarruzda dağıtırız demektir. Fakat darbe kelimesini daha münasip bulduk.

⁵³ Esas metinde "iki on günlük" diye yazılmıştır. Fakat böyle bir tercümenin Türk lisanında yeri yoktur. Bu sebeple "yirmi" diye tercüme ettik.

gibi nüfuz edicidir. Bazı işler her ne kadar güçlükler ihtiva ederse de onun bu zahmetinden kaçınılamaz ve o işler hizmetten içtinap edilemez. (Bu iyiliğin), ta aya, güneşe kadar ulaşması mümkündür⁵⁴. Bununla onun (yani Uygur Kaganının) oğul ve çocukları öğünebilirler. Yalnız toprağı parçalama (suretiyle) ona zeamet vermek doğru mudur ?⁵⁵ Veyahut da nehirde bir ant içme yaparız⁵⁶. Başka bir şey münasip olamaz. Şu halde mevkilerin en yükseği, birinci derece rütbe olan Szu-kung ünvanını verelim⁵⁷. Onu zeamet sahibi pirenslerin en büyüğü olarak tayin edelim. Onun zeameti de “Chung-i kralı” olsun⁵⁸. Ona her sene ipekli kumaşlardan 20 bin parça gönderin. Sho-fang ordusuna kadar elçi gönderin. Bu hediyelerimizi kabul etsinler.

“Ch’ien-yüan saltanat devresinin ilk senesinin (M. s. 758) beşinci ayında⁵⁹ Hui-ho’lardan To-hai A-po ile seksen kişilik bir elçi heyeti ve siyah Ta-shih’lerin şeflerinden Ho-chih v.s.⁶⁰ altı kişiden (nürekkep bir grup) saraya geldiler. (Saray) kapısına gelince reisler arasında (teşrifat bakımından kavga çıktı). (Bunun üzerine) saray teşrifat nazırı, onları sağ ve sol olmak üzere ikiye ayırdı. Doğu ve batı kapılarından gönderdi,,.

“6 ncı ayda⁶¹ saray salonlarında birisinin önünde Hui-ho elçileri bir ziyafet verdiler. Sonbaharın yedinci ayında⁶² genç bir kızın Ning-kuo konçuyu olarak imtiyazlandırılmasını ve onlara gelin olarak gönderilmesini emretti. Düğün olacağı gün, Han-chung vilâyeti pirenisi olan büyük kardeşi Yü, T’ê-chin’liğe yükseltildi”.

Yukarıda tercüme ettiğimiz kısım, tamaniyle Çin’e yapılan yardımdan bahsetmektedir. Tarihî önemini muayyen cephelerden vardır ve nisbîdir. Moyunçur’un kabul resmîni tasvir eden metni enteresan bulduğumuz için aynen tercüme ediyoruz :

⁵⁴ Metinde ulaşmak kelimesi, “asılmak” fiilile ifade edilmiştir.

⁵⁵ Uygurlara toprak vermeden kaçınmak için bahane bulmaktadır.

⁵⁶ Bu bir Çin âdetidir.

⁵⁷ Mânası iş bakanı demektir.

⁵⁸ Boş bir ünvanıdır.

⁵⁹ Ayrıca günün tercümesini faydasız buluyoruz.

⁶⁰ Buradaki “Ho-chi — Hacı” demektir. Araplarla Uygurlar kapıdan önce veya sonra girmeyi bir izzeti nefiz meselesi yapmışlardı.

⁶¹ Günün tercümesini faydasız buluyoruz.

⁶² Günü tercüme etmedik.

“Bundan sonra (Hui-ho kaganı) elçi göndererek evlenme (imkânı) için istirhamda bulundu, İmparator buna müsaade etti. En küçük kızlarından⁶³ Ning-kuo’yu (aşağı ile)⁶⁴ evlendirdi. Mo-yen-ch’u’ya ‘muharip, kahraman, uzaklarda perestiş (sahibi)’ Pi-chia (Bilge) Kagan ünvanı için ferman çıkardı. Han-chung eyaleti prensi Yü’ye Yü-shih Ta-fu (ünvanı) verildi. Memleketinden kaganın hududuna kadar refakat etmesini emretti. Konçuy ağlıyarak dedi ki : ‘memleketimin o kadar çok ihtiyacı var ki ölürsem gam yemiyeceğim’. Yü, barbarların (nezdine) geldiği zaman, Kagan, bir serpuş ve sarı-kırmızı renkte⁶⁵ bir elbise giymiş olarak çadırın ortasında duruyordu. Duruşu gayet ihtişamlı ve ciddi idi. Yü’yü çadırın dışına götürdüler. (Kagan) ona dedi ki :

— Siz,⁶⁶ T’ien kaganın ⁶⁷ hangi ⁶⁸ tebaalarındansınız? Yü dedi ki :

— Ben, (imparatorun) amcası oğluyum.

Bu sırada (harem ağası) Lei Ling-tung, Yü’nün yukarısında duruyordu.

(Kagan) şöyle sordu :

— Prensın yukarısında duran adam kimdir?

Yü dedi ki :

— Enderundandır.

Kagan :

— Enderundan (olanlar) köle midirler? Sizin gibi bir prensin üstünde yer almak nezaketsizliğini nasıl gösterebiliyor ?

Ling-stung derhal aşağı bir sıraya girdi. Bundan sonra Yü’yü içeri götürdüler. Yü, diz çökme (suretiyle) selâm vermedi. O zaman kagan dedi ki :

— Gördüğünüz devlet sahibi prensleri adap mucibince selâmlamaz mısınız ?

Yü dedi ki :

⁶³ Ekseriya cariyeler gönderilirdi. Halbuki Uygur Kaganına imparatorun kızı gönderilmektedir.

⁶⁴ Çinlilere göre diğer hükümdarlar aşağı tabakadandırlar.

⁶⁵ Bu rengin Fransızcası “ocre” arapçası “tuyûnî hadidi”dir.

⁶⁶ Metinde “kiral” kelimesi vardır. Burada hitap olarak kullandığı için “siz” olarak tercüme ettik.

⁶⁷ “Gök Kagan”, yani Çin imparatoru demektir.

⁶⁸ “Hangi derece veya hiyerarşide bulunan” cümlesindeki mâna kastedilmektedir.

— Gökün oğlu (Çin İmparatoru), (siz) kagana kendisine hizmet etmenizden dolayı, sevgi göstererek kendi sevgili kızını bizzat gönderdi. Chung-kuo (Çin), ecnebilerle kız alıp vermeğe başlıyalıdan beri, bu (kızdan) başka verdiği kızların hepsi (imparator ailesinden) birer evlâtlıktı. Şimdiki Ning-kuo (ise) imparator'un nefsi kızıdır. Fazilet ile meşbudur. On binlerce li mesafeden gelerek (size) teslim oldu. (Siz) Kagan da, göğün oğlunun güveyisi olduğumuz halde, resmi adabın icabatı olarak nasıl olur da (Çin imparatorunun) fermanını hağdaş kurmuş (bir halde) kabul edebiliyor sunuz ?

Kagan bu söz üzerine mahcup bir şekilde hürmetle yerinden kalktı ve bir selâm verdi. İmparatorluk fermanını kabul etti. Ertesi gün prensese Hatun ünvanı verildi. Yü, kaganla birlikte saraydaki ikinci derecedeki şeflere kıymetli hediyeler dağıttı. (Kagan da) Yü'ye 500 at, samur deri, beyaz keçe v.s. vererek gönderdi. Bundan başka veliahd Ku-ch'u T'ieh-la ile başvekili Ti-tê v.s. ile birlikte üç bin süvari alarak yardıma geldi. Hayutları cezalandırdı. Pu-ku Huai-jên'e onları idare etmesi emredildi. Büyük reislerinden general Kai ile birlikte üç kız çocuğunu göndererek bu izdivaç nünasabetlerinden dolayı teşekkür etti. Ve hürmetle selâmladı. Bu arada, Chien-kun'ları mağlûp ettiğini de bildirdi. Ertesi sene Ku-ch'u ile birlikte 9 chieh-tu⁶⁹ Hsiang-chou'da harp ettikleri zaman, Çin ordusu mağlûp oldu. Ti-Tê kaçarak saraya geldi. İmparator ona ağır hediyeler verdi ve onları teselli etti. Kendi arzularıyla geri döndüler. Kagan, bu zamanda henüz yeni ölmüştü⁷⁰.

Vesika çok kurudur. Bir netice çıkarmak oldukça güçtür. Bundan sonraki bahiste Göktürk ve Uygur yazıtlarındaki bilgilerle buradaki bilgileri karşılaştıracacağız. Moyunçur'un kabul resmi Türk kültür tarihi bakımından bir kıymet taşır. Kuzey ve Batı ile Uygurlar arasındaki münasabetleri incelerken başka Çin kaynaklarına da dayanacağız.

⁶⁹ Bir Çin ünvanı.

⁷⁰ Bu belgeyi Hsin T'ang-shu, 217 A: 4440a'dan aldık. Zira Chiu T'ang-shu, daha muhtasardır.

2. UYGUR VE GÖKTÜRK KAYNAKLARINA GÖRE

a — Batı seferleri

Moyunçur kaganın kuzeyde ve batıda yaptığı siyasî icraatını Çin kaynaklarının sükûtle geçtiğini söylemiş ve Moyunçur'a ait olan Çince belgelerin tercümesini vermiştik. Moyunçur'un siyasî ve askerî münasebetlerde bulunduğu cephe ve boylar başlıca şunlardı. Batıda —ve hatta güney batıda— Karluk'lar; kuzeyde Oğuz'lar; Kırgız ve Çik'ler; bunlardan başka yakınlarında bulunan Tarduş, Basmıl gibi komşu kavimlerdir. Sir Tarduşların T'u-mi-tu tarafından, Karluk ve Basmılların da 744'den evvel gene Uygur şefleri tarafından mağlûp edilerek Uygur oymaklarına katıldıklarını yukarıdaki belgeleri tercüme ve tenkidle geniş bir surette incelemiştik.

Karluk'lar Kutluk Bilge Kül Kagan tarafından mağlûp edilmiş ve Uygur oymaklarına ithal edilmişti⁷¹. Moyunçur kendi yazıtında "Üç Karlukların fena düşünerek kaçıp gittiklerini ve batıda Onoklara iltihak ettiklerini" söylüyor⁷². Bu hadise 747'de oluyor. Karluklar ancak 756'dan itibaren kuvvetlenebilmiş ve Uygurlara kafa tutabilmişlerdi⁷³. Esasen bu sırada Onok'ları teşkil eden Türgeş'ler Uygur kaganını şef olarak tanıyorlardı⁷⁴. 753'de Moyunçur, Kara Türgeş'ler namına Çin'e elçi gönderir⁷⁵ Tay Bilge Tutuk'a Yabgu ünvanını verir. Ve ondan sonra babası ölür⁷⁶. Yazıttaki ifadeye göre bu harpler mevzuubahis kaganın ölümünden evveldir. 747 domuz yılı olamaz. Karluk'lara karşı yapılan ikinci akın, 751'den sonra teklif edilen ittifaka yanaşmak istemediklerinden

⁷¹ Chiu T'ang-shu, 159: 3601b.

⁷² Ramstedt, N. II : "Üç qarluk yablıq saqınıp teze bardı, quriya on oq(q)a kirti, lagzın yılqa t(kıdım?)... ..tay bilge tutuqıg yabgu atadı, anda kisre qanıq qagan uçdı".

⁷³ Hsin T'ang-shu, 217b.

⁷⁴ T'ang-shu, aynı yer. Chavannes, Documents sur le Tou-kiue, s. 85.

⁷⁵ Mathias Tchang'a göre Moyunçur'un babası 745'de ölmüştü. Ve bir sene kagan ünvanı ile hükümdarlık yapmıştı : (*Synchronisme Chinois*, s. 288). T'ang-shu'da bir tarih gösterilmemektedir. Yalnız Kaganın ölümünün ani olduğu söylenmektedir. Hsin T'. Shu'da 744'den sonra gelen tarih rakamı 756'dır. Müller 746 olarak kabul etmektedir : (*Uigurische Glossen*, 314). Bize göre de 746 olması lâzımdır.

⁷⁶ T'ang-shu, 217 B; Chavannes, Documents, s. 85.

delayı yapılmıştır. Ordusunu İrtuş ırmağından salla geçirdiği söylenmektedir. Çarpışma, Bolçu ırmağında vukubuluyor. Malesef bu coğrafi yer adları üzerinde hiç kimse çalışmış değildir⁷⁷. Yukarıdaki kayıtlardan bu zamanda Karlukların, kısmen olsun Uygur hâkimiyetinde olduğu istintac edilebilir kanaatındayız.

Yazıtın ifade ettiği mâna çok sarîh olmamakla beraber, Çik'lere karşı yapılan seferden sonra Karluk'larla Uygur'ların arasının iyi gitmediği anlaşılmaktadır. İçten ve dıştan olmak üzere Uygur devletinin sıkıştırılması kastedilmektedir⁷⁸. Aynı paragrafta "Türgiş Karlugıg tabarın" gibi bir terkip geçmektedir ki buna dayanarak Türgeş ve Karluk'ların aynı siyasî kombinezonla Uygur'lara tabi olduklarını istihraç edebiliriz. Zaten Türgeşlere ait 742 ve 753 kayıtları bu noktayı teyid eder. Hemen bu hadiseyi müteakip Basmıl'larla Karluk'ların Yogra Yarış'ta Kagan tarafından mağlûp edildiği görülüyor⁷⁹. Güney kısmın 10 uncu paragrafında ise bazı kimselerin Karluk'lara kaçıp gittikleri kaydedilmektedir⁸⁰. Daha sonra Karluk ve Basmıl'ların derlenip toplandığından bahsedilmektedir.

Karluk'ların diri kalanları toplanarak Türgeşlere iltica ediyorlar⁸¹. Kagan biraz dinleniyor ve koyun yılında⁸² Karluk ve Basmılları ortadan kaldırıyor⁸³. Çinlilerle münasebetten ve Selenga'da zen-

⁷⁷ Ramstedt, *Zwei uigurischen Runeninschriften*,

⁷⁸ Yazıt şöyle diyor : "İş(ine?) er kelti, qarluq işine kelmedük tidi, (erin?) sü qarluq ta(pa)... g kem(?) qarluq.dı, İrtiş ü (güzüg) arqar başı tuşı anda; er qamış altın (ya)nda sa(llap) keçtim..." (Ramstedt, S. 1-2). Yalnız Chavannes'in kitabının sonuna ilâve ettiği haritada Karluk boylarının yerlerini gayet açık olarak görebiliyoruz. Daha sonraki yerleri için bk. (Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, 40, Barthold, *Turkestan*, 99; Minorsky; *Hudud alalam*, 5, 8.

⁷⁹ Ramstedt, s. 3-4: "(Ta)ygan költe tiriltim, bidgüci er anda it(ım, er ke)lti, qara yotulqan keçip kelirti, ben utru yorid(ım)... boltı, qarluq... (tap) er idmiş, t... timiş, içre ben (b?) ulgayın timiş, taşdından... şayın timiş, basmıl yağıdıp ebimrü bardı, an(ı içi) girmedim, taşdından üç qarluq üç ıduq ta(t)tür u..."

⁸⁰ Ramstedt, s. 6-7 : "Anda irtim... basmılıg ko...nç ay bir otuzqa qarluqıg b t...dı, yogra yarışda süsin anda sançdım, ebi on kün önre ürküp barmış, anda yana yorıp tüşdim, ar..."

⁸¹ Ramstedt, s. 10: "Qarluq tapa tezıp kirti".

⁸² Ramstedt, W. I : "Qarluq bod k.. tu... miş.zl ...medi, qan... ançıp se-kizinç ay üç yanıqa yor(idım)... Qarluq tirigi barı türgeşke k(etli?) yana tüşip..."

⁸³ Bu yıllara bakarak bir kronoloji tesbiti imkânsızdır. Belki ileride mümkün olur.

gin bir şehir yaptırdıktan sonra ki olaylar bitmektedir; Yazıtın ifadesi ve Çin kaynaklarının teyid ettiğine göre ORTA ASYA'DA TÜRGEŞ VE KARLUKLAR UYGUR DEVLETİNE TABİ İDİLER. 757'den itibaren Karluklar kuvvetlenirler. Ve Uygurlarla mücadeleye başlarlar⁸⁴. Bu tarihten sonra Türgeşlerde ise siyasi bir vahdet kalmamıştır. Oymaklar birbiri ile mücadele halindedirler⁸⁵. Çin kaynaklarının bu kayıtlarını mezkûr Uygur yazıtının Karlukların sık sık baş kaldırarak isyan etmeleri keyfiyeti teyid etmektedir. TÜRGEŞ - KARLUK BİRLİĞİ ÇOK ENTERESAN BİR HABERDİR. Zira Moyunçur, 759'da ölmektedir. Karluk'lar da Türgeş ülkelerine göçmekte ve Tokmak bölgesinde yerleşmekte idiler. T'ang-shu, bu hususu gayet sarih olarak kaydeder⁸⁶. Biz, bu birliği ancak bu suretle izah edebiliyoruz.

b — Kuzey seferleri

Çin kaynaklarının Uygurlara ait olan kısımlarında Moyunçur'un kuzeyle münasebetlerinden hemen hemen hiç bahis yoktur. Ramsstedt'in bulduğu Uygur yazıtı *Kırgız* ve *Çik*'lerle olan münasebetlerden bahsetmektedir. *T'ang-shu'nun Kırgızlar hakkındaki bahsi*, Ch'ien-yüan saltanat devresinde Kırgız'ların Uygur'lar tarafından mağlûp edildiklerini kaydetmektedir. Bu saltanat devresi, 758—760 arasındadır. Bu duruma göre Moyunçur, bu seferi ömrünün son seneleğinde yapmıştı⁸⁷.

Dokuz Oğuz beylerinden bir kısmı Kırgız'larla anlaşılıyorlar. Kırgız'ları harbe teşvik, Çik'leri de bu sefere katmak için gayret ediyorlar. Bunun üzerine Moyunçur, Çik'lere karşı Tutuk'un kumandasında asker çıkarıyor. Kırgız kaganına tabi olmasını ihtarla bildiriyor. Kırgız Kaganı da Köğmen dağında imiş⁸⁸. Müttefikine yardım için ileri karakollar göndermiş ki, bunlar Çik'ler olsa gerektir. Yazıt, müttefiki olan kavme karşı az adam gönderildiğini de kaydediyor. Bu sebeple Uygur öncüleri tamamen esir ediliyor. İşte bu sırada Uygur Kaganı Karluk'ları yardımına çağırıyorsa da Karluk'ların çekilmesi üzerine Karluk harbi başlıyor. Bu meseleyi yukarıda incelemiştik. Çik'lerle yapılan harbin neticesi belli değildir.

⁸⁴ Ramstedt, W. 2: "Anda yaqgaru basmil qarluq yoq bolti".

⁸⁵ T'ang-shu, 217 B; Chavannes, *Documents*, s. 86.

⁸⁶ Chavannes, *ayrı eser*, s. 85.

⁸⁷ Chavannes, s. 86.

⁸⁸ Wên-hsien-t'ung-k'ao, 2724, s.

Çik kavmine Tutuk, İşbara ve Tarkanlar tayin edildiğinden bahsediliyor. Demek ki Çik'ler teslim olmuş veya tabi olduklarını bildirmişlerdi. Yazıtta Kırgız'larla yapılan harpten bahis yoktur. Fakat yazıtın ifadesi durumun tam bir harbe doğru gittiğini göstermektedir. Kırgız'lara doğru giderken cihetlerini Karluk'lar üzerine değiştirmeleri belki de arkalarını tahtı emniyete alma gayesiyle olmuştu. Bu problemin halli için Kırgız ve Çik'lerin yerinin tesbiti de lâzımdır. Göktürk yazıtlarında, Gültekin "yirmi altı yaşında Çik kavminin Kırgız'larla birlikte Türklere düşman olmasından dolayı, Kem ırmağını geçerek Çik'lere karşı sefer etti" diyor⁸⁹. Çik'lerle Örpen'de muharebe ediyor. Yirmi yedi yaşında Kırgız'lara karşı harp yapmak için yola çıkıyor. Gökmen ormanına doğru yürüyor ve Kırgız'ları uykuda bastırıyor. Nihai harbi de Songa ormanında vererek Kırgız'ları devletine katıyor⁹⁰. Uygur yazıtında da Kırgız Kaganının Köğmen dağında yaşadığı söylenmektedir. Köğmen dağının yeri hakkında da pek çok fikirler mevcuttur. Yü- yang-tsa-tsu'nun kaydettiğine göre Kırgız'ların ceddinin yaşadığı mağara Ch'ü-man dağının kuzeyindedir. Kırgız'ların ise güneyinde imiş. Bu kayda dayanan Parker ve Thomsen, Köğmen dağını Kengü Tarban'la birleştirmişlerdir⁹¹. Zira T'an-man dağı⁹² Kırgız'ların güneyinde bulunmakta idi. Hirth'in T'ung-chien'den yaptığı iktibasa göre Kem nehrinin mevzuubahis dağı aşarak gitmesi lâzımdır. Bu durumda ancak Sayan dağları mevzuubahis olabilir. Zira Tannu Ola dağları Kem ırmağının güneyinde kalmaktadır. Minorsky'nin fikrine göre Köğmen dağının Sayan'dan ziyade Tannu Ola dağlarıyla birleştirilmesi daha doğru olur⁹³. Lao dağı ve onun yerinin

⁸⁹ Ramstedt, O. 10: "Yeme yaramatun (?) yağd(u er)miş, örün begig qara buluqıg anı olurmış, qırqız tapa er ıdmiş, siz taşıqın, çikig taşıqırın timiş, men taşıqayın timiş, kör bod".

⁹⁰ Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 123-124: "Alty otuz yaşyma çik budun qyrqyz birle yağı boldy. Kem keçe çik tapa süledim. Örpente sünüştđim, süsin saçđım, az bu(dunıg altı)m (...) grtim. yiti o(tuz yaşym)a qyrqyz tapa süledim. sünüg batymy qaryg sökipen jyşyg toga yo(ryp) qyrqyz budunıg uda basđım. qaganyn birle sona jyşda sünüştđim. qaganyn ölürtim, ilin anda altını".

⁹¹ Thomsen, aynı eser, Tenkidi için bk. Hirth, *Nachwort*, Radloff'un *Alltürkischen inschriften aus der Mongolei*'nda II, s. 42.

⁹² Bu isimde bir dağda Turfanın kuzeyinde Bogdo Ola'da vardır. İkisinin birbirine karıştırılmaması lâzımdır. bk. Hirth, *Nachwort*, s. 41-42.

⁹³ Minorsky, *Hudud al-alam*; müellif bu mesele için Samoyloviç'in maka-

tesbiti de ayrı bir meseledir⁹⁴. Bizim fikrimize göre Tannu Ola dağları Kırgızların güney hududunu teşkil ediyordu. Kırgız şefi, medenî ve siyasî aleme daha yakın olan Tannu Ola dağlarında ikamet ediyordu. Ve gene şunu söyleyebiliriz ki bu karargâh Tannu Tuwa silsilesinin birleşme yerinin doğusunda değil batısında idi. Kem havzasına nazır bir yerde idi. Doğudan Kenı havzasına geçebilmek için muhakkak Tannu Ola ile Tannu Tuwa'nın kavşak noktasından geçmek lâzımdır. Bu sebeple Göktürk kaganı Kırgız'lara giderken buradan yani Köğmen'den geçiyor. Zira bu dağlar çok yüksektir. Köğmen'e Çik'lerden sonra varıldığına göre ÇIK'LER DE KÜÇÜK YENİSEY HAVZASINDA BULUNUYORLARDI.

758—760 aralarında Kırgız'ları mağlûp eden kimdi ? T'ang-shu'nun verdiği bu haberi maalesef Moyunçur'un yazıtı cevaplandıramıyor. Çiklerle harp başlamışsa da Kırgız'lara kadar uzamamıştır. Zira Kırgız'lara giden tek yol bizim tetkiklerimize göre Çik'lerin memleketinden geçer. Bu sebeple yazıtın dediği gibi Kırgız öncülerinin Çik memleketinde düşmanı beklemeleri kadar tabii bir şey olamaz. YAZITTAKİ SİLİNTİLER DOLAYISIYLA MAALESEF KAT'İ BİR NETİCEYE VARAMIYORSAK DA 759 İLE 760 YILLARI ARASINDA BUGU KAKAN TARAFINDAN MAĞLÛP EDİLMİŞ OLMALARINI KUVVETLE TAHMİN EDİYORUZ.

c — Oğuz seferleri

Moyunçur, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar'larla harbettiğini söylemektedir. Ne Sekiz Oğuzların ve ne de Dokuz Tatar'ların hangi oymaklar olduklarını ve nerelerde oturduklarını tam mânasiyle tesbit edebilecek bir durumda değiliz. Dokuz Oğuz'ların Uygurlar olduğu şüphesizdir. Ve gene yukarıdaki tetkiklerimiz göstermiştir ki Dokuz Oğuzlar arasında ayrı bir Uygur oymağının mevcudiyetini kabul etmek mecburiyeti de vardı. İster bu ad yalnız bir ka-

lesine bakılmasını tavsiye ediyor ise de maalesef bu etüdü bulamadık. Yazıtın aslı (Comptes-rendus de l'Académie de L'URSS, 1934, n. 8)dedir. Minorsky diyor ki : "Kökmen is more likely the Tannu-ola (South Uriankhai) than Sayan Mountains (North of Uriankhai)".

⁹⁴ Lao dağının yerini Chavannes tesbit edememektedir. bk. Documents, s. 98, n. 2; Hirth bu meseleyi çok derin olarak ele alıyor : (Nachwort, 41); A. Hermann, Lao dağını Tannu Ola ile birleştirmiştir : (Atlas of China, 38-39). Bu hususta Radloff'un fikirleri de vardır. (Inscription des Tonyukuk 13-14).

bileye isterse bütün hegemonyaya verilsin o boyun aynı hiyerarşi rütbesine sahip bulunmadıkları muhakkaktır. Bunlardan başka bir de Oğuz ve Üçoğuz boyları vardır. Üç Oğuzları Tahta atlı Göktürk'lerle birleştiriyoruz⁹⁵. Dokuz Tatar'lar yalnız Oğuzlara karşı yapılan sefer dolayısıyla zikredilir.

Moyunçur, gün doğarken yapılan bir harpte Oğuzları tamamen mağlûp ediyor. Fakat halka dokunmuyor. Ev ve barklarını, sürülerini de yağma etmiyor. Yalnız bazı cezalar veriyor. Ve hâkimiyeti altına girmeleri için teklifte bulunuyor. Mevzuubahis kavimler tereddüt edince ikinci bir taarruzda bulunuyor ve Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar'ları mağlûp ediyor. *Selenga'nın batısında Yılun Kol'u sınır yaptığına göre BUNLARIN SELENGA KIVRIMINDA BULUNMALARI çok muhtemeldir*⁹⁶. Bir ay sonra tekrar Selenga'ya sıkıştırarak mağlûp ediyor. Selenga'nın öbür tarafına geçiyorlarsa da Kagan da onları takip ederek Selenga'yı geçiyor⁹⁷. Bütün bu bilgiler, *Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatar'ların Selenga kıvrımının içinde bulunduğunu gösterir*. 750 senesinden evvel bir defa daha Tatarlarla vuruşmadan bahsedilir⁹⁸. Bunun üzerine Tatar'ların bir kısım halkı itaat ediyor.

Moyunçur yazıtında bir kısım Oğuz'ların Çin'de bulunduğu bahis vardır. Fakat durumları sarih olarak izah edilememek-

⁹⁵ Wen-hsien-t'ung-ka0, 205, 2724.

⁹⁶ Ramstedt, O. I : "(bükeğ) ükde sekiz oguz, toquz tatar qalmaqduq, iki yanıqa kün toguru sünüşdim, qulum künim budunig tenri yer ayu birti, anda sançdım, yazuqlıg atlıg(ıg)... (ten)ri tuta birti, qara igil budunıg yoq qılmadım, ebin barqın yılqısın (v)ulmadım qıyın aydım turgaru qotım, kentü budunım tidim, udu kelin tidim, kodup bardım, kelmedi, yiçe irtim, burguda yitdim, törtünç ay toquz yanıqa sünüşdim, sançdım, yılqısın barımın qızın qudazın kelürtim, bişinç ay udu kelti, sekiz oguz toquz tatar qalmaqduq kelti, selene kidin julun qol birdin sınar şıp başına tegi çerig itdim".

⁹⁷ Ramstedt, O. 4 : "kergün qasışın şıp başın yüre kelti... uçı seleneke tegi çerig itdi, bişinç ay toquz otuzqa sünüşdim, anda sançdım, seleneke sıqa sançdım, yazı qıltım, öküşü selene qodı bardı, ben selene keçe udu yorıdım, sünüşde tutup on er itim".

⁹⁸ Ramstedt, O. 6 : "sekizinç ay iki yanıqa çığıltır költe qasuy kezü sünüşdim, anda sançdım, anda udu yorıdım, ol ay biş yigirmike keyre başı üç birküde tatar birle qatı toqudım, sınaru budun içikdi sınarı b(udun...k?) a kirti, anda yana tüşdim, Ötüken irin çışladım".

tedir. Daha doğrusu bizim işimize yarıyacak kısım silinmiştir⁹⁹. Çin'in merkezinde bir kısım Uygur kolonileri bulunduğunu biliyoruz. Bu hususta Bugu Kagan devrine ait bilgimiz vardır.

Maalesef Uygur'ların kuzey hudutlarına ait bilgimiz çok mahduttur. Bundan dolayı yeri geldikçe hudutların tesbitine yarıyan ve tamamen tahmine dayanan bazı coğrafî bölgelerin adını zikrederek kesin sınırlar vermeden daima sakındık. Bu sınırların okuyucuların hayallerinde canlanmasının temennisiyle iktifa etmekteyiz.

⁹⁹ Çin'deki Dokuz Oğuz v.s. için Ramstedt, S. 8: "... budun(ıma?) (k)ir-tim, irlünte, talaqamında yetdim, aşnuqı tabgaçdaqı oguz türk t(aşıq)mış, anda çatılmış, anda begler...".

